

Значительный ряд стихотворений содержит падежные формы, выделенные не только за счет количественного перевеса, но в силу стиховой локализации. Такая доминанта является не сплошной, а позиционно выделенной.

Особо выразительны грамматические доминанты в стихотворных текстах значительного объема. Встречаются стихотворения и поэмы, грамматическую основу которых составляют доминанты различных грамматических и лексико-грамматических разрядов и групп. Доминанта здесь обычно носит дискретный характер.

Выделив морфологические показатели, связанные с тем или иным поэтическим мотивом, регулярные грамматические способы выражения определенного поэтического содержания, мы назвали это устойчивое отношение поэтико-грамматическим мотивом. Отдельные отношения типичны для одного или нескольких идиостилей, некоторые, повторяясь, приобретают устойчивость в поэтическом языке, становятся характерной чертой определенной поэтической ситуации. В этом случае мы говорим о формировании лингво-поэтического лейтмотива. Значимый для сюжетно-композиционной структуры текста, повторяющийся в художественном идиостиле или устойчивый в поэтическом употреблении направления и / или художественной эпохи поэтико-грамматический мотив является лейтмотивом. Выделено несколько поэтико-грамматических лейтмотивов, основанных на семантическом потенциале именных и универсальных морфологических категорий, изучение которых является **перспективой** исследования.

Литература

Голобородько 2001: Голобородько, К.Ю. Поэтическое творчество и проблемы идиостиля : Монография [Текст] / К. Ю. Голобородько. – Херсон : Олди-плюс, 2001. – 161 с.

Ионова 1988: Ионова, И.А. Морфология поэтической речи [Текст] / И. А. Ионова. – Кишинев : Штинца, 1988. – 164 с.

Кронгауз 2001: Кронгауз, М.А. Семантика : Учебник для вузов [Текст] / М. А. Кронгауз. – М. : Рос. гос. гуманитар. ун-т, 2001. – 399 с.

Очерки 1993: Очерки истории языка русской поэзии XX века : Грамматические категории. Синтаксис текста [Текст] / М. Л. Гаспаров, Ж. А. Дозорец, И. И. Ковтунова, Н. А. Кожевникова и др. – М. : Наука, 1993. – 240 с.

Потебня 1968: Потебня, А.А. Из записок по русской грамматике [Текст] / А. А. Потебня. – М. : Просвещение, 1968. – Т. III. Об изменении значения и заменах существительного. – 551 с.

Поэтическая 2005: Поэтическая грамматика. Т. 1 / РАН. Институт русского языка им. В.В. Виноградова [Текст] / И. И. Ковтунова, Н. А. Николина, Е. В. Красильникова (отв. ред.) и др. – М. : ООО Издательский центр «Азбуковник», 2005. – 429 с.

Тынянов 1965: Тынянов, Ю.Н. Проблема стихотворного языка. Статьи [Текст] / Ю. Н. Тынянов. – М. : Советский писатель, 1965. – 304 с.

Эткинд 1974: Эткинд, Е.Г. Ритм поэтического произведения как фактор содержания [Текст] / Е. Г. Эткинд // Ритм, пространство и время в литературе и искусстве. – Л. : Наука. ЛО, 1974. – С. 104-121.

Охарактеризовані особливості актуалізації нормативних морфологічних форм і значень в поетичному тексті; виділені регулярні засоби граматичної актуалізації: співположення, атракція та селекція; розглянуті різновиди граматичної атракції та співположення в поезії. Описана граматична домінанта та поетико-морфологічні мотиви як результат граматичної селекції в ліричному творі.

Ключові слова: поетична морфологія, граматична категорія, атракція, домінанта, поетико-граматичний мотив.

Peculiarities of normative morphological forms and meanings' actualization in poetical text are characterized. Regular means of grammatical actualization are distinguished: juxtaposition, attraction and selection. Forms of grammatical attraction and juxtaposition in poetry are considered. Grammatical dominant and poetic and morphological motifs as a result of grammatical selection in lyrics are described.

Keywords: poetical morphology, grammatical category, attraction, dominant, poetic and morphological motif.

Надійшла до редакції 27 вересня 2012 року.

Світлана Соколова

УДК 811.161.2'366.587

ФАЗОВИЙ ХАРАКТЕР ВИДОВОГО ПРОТИСТАВЛЕННЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті проаналізовано різні підходи до визначення сутності видового протиставлення та пошуку інваріанта значення доконаного і недоконаного виду в російській та українській граматичній традиції. Визнано, що ці підходи не суперечать один одному, характеризуючи явище з різних боків. Доведено фазовий характер границі, якою обмежена дія, позначена дієсловами доконаного виду, що вказують на початок, кінець (завершення) або початок і кінець дії одночасно і відповідно утворюють із дієсловами недоконаного виду опозиції: початково-процесну, процесно-результативну або багатократно-однократну.

© Соколова С., 2013

Ключові слова: категорія виду дієслова, інваріант, видове протиставлення, внутрішня межа (границя), фазовість, результативність, починальність.

Грамматична категорія виду слов'янського дієслова посідає особливе місце серед інших елементів аспектуальності, оскільки вона ґрунтується на регулярному суто граматичному протиставленні, яке може існувати за збереження лексичної тотожності. Дослідники по-різному визначають семантичну сутність видової опозиції, але фактично всі визначення можна звести до кількох стандартних. Найпростіші з них орієнтовані на те, щоб елементарно навчити носіїв мови відрізнити один вид від одного (за умови, що вони правильно вживають їх практично). Саме такі визначення знаходимо у сучасних шкільних підручниках та посібниках для вступників до вишів: «Дієслова можуть означати дію **завершену і незавершену**. Залежно від цього вони поділяються на дієслова недоконаного і доконаного виду» [Козачук 1995: 145]. «Дієслова недоконаного виду означають дію **не завершену, не обмежену в часі**. Крім того, вони можуть вказувати на додаткові ознаки: повторюваність дії (*пританцьовувати, відсовувати*), протяжність дії (*їхати, везти, іти* та ін.). Дієслова доконаного виду означають дію, **завершену** в минулому або таку, що **обов'язково відбудеться** у майбутньому: *напишу – написав, впорю – впорав*. Дієслова доконаного виду можуть вказувати ще на **початок дії** (*заснівати, зашуміти*), **тривалість дії** (*почитати, попрацювати*), **раптовість дії** (*грюкнути, крикнути*) тощо» [Українська мова 2003: 147]. У цьому визначенні перелічені основні семантичні ознаки дієслів недоконаного (НДВ) та доконаного виду (ДВ), проте не сформульована сутність опозиції НДВ-ДВ, яка виявляється саме у видовій парі – парі дієслів, що різняться видом, але тотожні за лексичним значенням. Таку спробу здійснено в іншому визначенні: «Вид – граматична категорія дієслова, що виражає характер динамічної ознаки у **відношенні до її розвитку** в часі. Категорія виду передає дію або як **постійну** чи в **процесі її розгортання, становлення**, або як повністю **реалізовану чи спрямовану на реалізацію**» [Сучасна 1996: 71]. Отже, основною ознакою ДВ називають передусім завершеність (реалізованість) дії, її обмеженість у часі на протигагу незавершеності (нереалізованості), необмеженості в часі НДВ. Пошуки семантичного інваріанта видового протиставлення тривають і досі, попри те, що його існування належить до числа класичних спірних питань граматичної теорії, що й зумовлює актуальність пропонованого дослідження.

Саме тому виникла потреба дослідити конкретні типи видових протиставлень дієслів НДВ-ДВ з метою встановлення їхнього конкретного семантичного наповнення, що є *метою* статті. Заявлена мета зумовлює необхідність розв'язання таких *завдань*: 1) проаналізувати семантичні відношення у суфіксальних видових парах з урахуванням причинно-наслідкових відношень між їхніми компонентами; 2) створити типологію цих семантичних типів; 3) довести фазовий характер межі у видовому протиставленні; 4) порівняти висновки з висновками, одержаними на матеріалі російської мови.

У середині минулого століття в східнослов'янському мовознавстві (передусім російському) панувало визначення сутності видового протиставлення через поняття внутрішньої межі дії. Його остаточно сформулював В.В. Виноградов у монографії, яку тривалий час використовували як навчальний посібник із теоретичної граматики російської мови: «... основна функція ДВ – обмеження або усунення уявлення про тривалість дії, зосередження уваги на одному з моментів процесу **як його межі**. Позначення дії в її тривалості, не стиснутій думкою про межу процесу загалом, – головне, загальне значення НДВ» [Виноградов 1947: 498]. Аналогічної думки дотримується Ю.С. Маслов: «Одна з найбільш вивчених видових опозицій – опозиція доконаний : недоконаний вид (у міжнародній термінології перфектив : імперфектив) у російській та інших слов'янських мовах. Її реальною основою, або семантичною базою, є протиставлення досягнення : недосагнення **внутрішньої межі дієслівної дії**» [Маслов 1984: 15]. Деякі дослідники віддають перевагу ознаці граничності (наявності межі) як найзагальнішій і дотепер [Бондар 1996: 98], навіть маючи змогу порівняти цей підхід із тими, що з'явилися в мовознавстві пізніше. Пор.: «Саме визнання основою видової опозиції ознаки **“досягнення vs недосагнення межі дії”** ... претендує на більш імовірну інтерпретацію семантики виду» [Калько 2008: 29-30].

Саме поняття внутрішньої межі дії найчастіше виокремлюють підручники і посібники для вищих навчальних закладів. Вона була представлена насамперед у курсі лекцій із сучасної російської мови за редакцією В.В. Виноградова (автор розділу – П.С. Кузнецов) [Современный 1952: 309]. Досить поширений такий підхід і в українській методичній літературі для вишів: «Семантичною ознакою категорії виду є протиставленість двох форм – доконаної і недоконаної – за ознакою **обмеженості і необмеженості** тривання дії» (автор розділу – В.М. Русанівський) [Безпояско 1993: 193]. Пор. також: «Категорія виду (асpekt) – відношення дії, названої дієсловом, до **внутрішнього обмеження** (межі, рубежу)» [Горпинич 2004: 170]. Традиція намагатися визначити, конкретизувати характер межі в українській мовознавчій дидактиці, щоправда на матеріалі російської мови, розпочата Л.А. Булаховським, який виділяв для ДВ такі видові відтінки: 1) охоплення тривалості, 2) настання початку в тривалості явища, 3) досягнення результату в процесі, 4) миттєвість дії; відповідно НДВ вказує на: 1) повторюваність, 2) незавершеність, 3) нерегулярну повторюваність, 4) нерегулярну повторюваність у далекому минулому [Булаховський 1952: 180-181], останній семантичний відтінок не притаманний українській мові. Відтоді подібні визначення знаходимо в українських підручниках: «Категорія виду є основною граматичною категорією дієслова. Видові значення, в основі яких лежить поняття **внутрішньої межі дії**, вказують на її **результативність / нерезультативність, тривалість / обмеження, завершеність / незавершеність**» [Сучасна 1994: 262]. Дієслова ДВ «вказують на **початок, кінець або одноразовість** дії (тобто виражають **обмежану** в часі ознаку)». Дієслова НДВ «не вказують ні на

початок, ні на кінець дії або ж означають повторювану дію (тобто виражають **не обмежану** в часі ознаку)» [Ющук 2004: 371]. Спроби конкретизації абстрактної семантики граничності знаходимо в найновіших підручниках: «Вид дієслова інтерпретують як граматичну категорію, що виражає відношення дії, процесу, стану до **внутрішньої межі** на протиставленні значень обмеженості / необмеженості, результативності / нерезультативності, завершеності / незавершеності, тривалості / нетривалості, багаторазовості / однократності [Плющ 2010: 247].

Ще однією ознакою видового протиставлення називають ознаку комплексності (цілісності) / некомплексності (нецілісності) дії, яка, однак, не заперечує її важливості ознаки граничності: «ДВ подає процес як **цілісну, зімкнену подію**. НДВ позбавлений цього додаткового значення» [Исаченко 1969: 136]. Саме такий підхід до сутності видового протиставлення реалізований О.В. Бондарком у відомому посібнику 1967 року із посиланням на позиції А. Достала і Ю.С. Маслова: «Доконаний вид позначає дію як **неподільне ціле**, тоді як недоконаний **не містить** у своїй семантиці **вказівки на цілісність дії**» [Бондарко 1967: 31]. В українській академічній граматиці 1969 року (автор розділу «Дієслово» – В.М. Русанівський) також вказано на одну з найголовніших властивостей дієслова як частини мови, зосереджену в категорії виду – «вираження динамічної ознаки або в **процесі її розгортання**, становлення, або як **цілісного комплексу**, повністю реалізованого чи спрямованого на повну реалізацію в процесі виконання» [Сучасна 1969: 337]. Пор.: «Видове протиставлення доконаних :: недоконаних дієслів ґрунтується на ознаці **комплексності (цілісності) дієслівної дії**, причому маркований член протиставлення – доконане дієслово – сигналізує сприйняття дії, вираженої дієслівною основою, як комплексної. Структурне значення немаркованого члена протиставлення – недоконаного дієслова – полягає в позначенні дії, вираженої дієслівною основою, безвідносно до ознаки її комплексності...» [Русская грамматика 1979 (1): 215]. Аналогічно потрактовано видову опозицію в монографії І.Р. Вихованця, К.Г. Городенської: «Ознаку **неподільної цілісної дії** виражає доконаний вид, ознаку **процесної, нецілісної дії** – недоконаний вид» (автор розділу – К.Г. Городенська) [Вихованець 2004: 224].

Обидва визначення – через внутрішню межу та поняття цілісності (комплексності) фактично не суперечать одне одному, подекуди їх використовують ті самі автори як такі, що дублюють та пояснюють одне одного: «Категорія виду – це система протиставлених один одному двох рядів форм дієслів: ряду форм дієслів, що позначають **обмежену границею цілісну дію** (дієслова ДВ), і ряду форм дієслів, що не мають ознаки обмеженої границею цілісної дії (дієслова НДВ)... Обмеження дії границею означає обмеження дії абстрактною, внутрішньою границею, що подає дію як цілісний акт, на відміну від уявлення дії як процесу в його тривалості або повторенні» (автор розділу – Н.С. Авилова) [Русская грамматика 1980: 583]. Ю.С. Маслов у вже цитованій праці вбачає категорійне значення виду в ознаці **неподільної цілісності** ДВ як семантично маркованого й інтенсивного члена опозиції на противагу невираженості цієї ознаки в НДВ як немаркованого та екстенсивного [Маслов 1984: 15]. Саме таке визначення подає О.В. Бондарко в монографії, яка узагальнює його погляди на функціональну граматику: «Ми дотримуємося того погляду, що ДВ виражає категорійне значення, яке ґрунтується на ознаках **“цілісність дії”** і **“обмеженість дії границею”**...» [Бондарко 2002: 367]. Про сумісність понять граничності (обмеженості) і цілісності свідчить і трансформація поглядів на вид в того самого дослідника: «Семантичною ознакою виду є протиставленість двох форм дієслів – за ознакою **обмеженості** (доконаний вид) і **необмеженості** (недоконаний вид) **тривання дії**» [Русанівський 2004]⁴. Синтетичний підхід до визначення сутності видового протиставлення характеризує й погляди А.П. Загнітка: «Структуру категорії виду дієслова витворюють дві грами (док. в. і недок. в.): сильний (маркований – док. в.) компонент вже на віртуально-парадигматичному рівні позначений наявністю вираження значення **комплексності (цілісності), почасти досягнутої межі дії**.

Для слабкого компонента (недок. в.) властивою є некомплексність (нецілісність) дії» [Загнітко 2011: 202]. Саме так тлумачать дієслівний вид і деякі підручники для вишів, у яких сутність категорії виду визначено через протиставлення двох значень: «1) повністю реалізованої, **обмеженої граничним виявом, цілісної** процесуальної ознаки; 2) неповністю реалізованої, **не обмеженої граничним виявом, нецілісної** процесуальної ознаки» [Сучасна 1997: 407-408]. Підсумовуючи результати пошуку інваріанта видового значення в науковій літературі, І.Б. Шатуновський зауважує: «Якщо, з одного боку, усі визначення ДВ частково неадекватні, то, з іншого боку, усі вони в якомусь аспекті, в якомусь наближенні правильні» [Шатуновський 2009: 31].

Отже, можемо визнати, що завершеність / незавершеність дії відображає лише окремий випадок видового протиставлення, тобто це визначення є неповним, спрощеним, а теоретичні визначення через внутрішню межу та цілісність цілком придатні як наукові поняття, однак їх важко застосувати на практиці, особливо під час навчання мови як нерідної, саме внаслідок їхньої абстрактності, внаслідок чого практичні граматики намагаються їх конкретизувати. Пошуки семантичного інваріанта видового протиставлення тривають і досі⁵, попри те, що його існування «належить до числа класичних спірних питань граматичної теорії» [Зализняк 200: 35]. Саме тому виникла потреба дослідити конкретні типи видових протиставлень дієслів НДВ-ДВ з метою встановлення їхнього конкретного семантичного наповнення.

Одним з найпоширеніших типів семантичної опозиції НДВ-ДВ є опозиція дія – результат, що й покладено в основу найпростіших формулювань сутності видового протиставлення: *записувати – записати*,

⁴ Пор. з наведеними вище визначеннями в академічній граматиці 1969 р. та підручнику 1993 р.

⁵ Див. стислий огляд [Зализняк, Шмелев 200: 31-43].

розраховувати – розрахувати, розташовувати – розташувати, виконувати – виконати, писати – написати листа, вантажити / навантажувати – навантажити корабель та багато ін. Однак далеко не всі видові пари вкладаються у цю семантичну формулу. Як видові пари багато джерел наводять такі дієслова, як *бачити – побачити, вірити – повірити, подобатися – сподобатися, розуміти – зрозуміти, чути – почути, володіти – оволодіти, знати – зазнати, кортіти – закортіти, ненавидіти – зненавидіти* й навіть *дружити – здружити*, які різняться не лише видом, а й сполучуваністю. Називати ці джерела немає сенсу, тому що однотипні приклади трапляються в багатьох українських та російських виданнях, особливо у підручниках та посібниках різних років видання. Однак багато дослідників, зокрема ті, хто намагається пояснити слов'янські аспектуальні категорії неслов'янам, підкреслює доцільність розмежовувати за РД пари типу рос. *писать – написать*, з одного боку, та *видеть – увидеть, понять – понимать* – з іншого.

Видовою парою (видовими корелятами) вважають пару дієслів різних видів (точніше, їхніх окремих лексико-семантичних варіантів – ЛСВ), які повністю тотожні за своїм лексичним значенням. Найчастіше у таких відношеннях перебувають префіксальне дієслово ДВ та відповідне йому дієслово вторинного НДВ з суфіксом вторинної імперфективації (*зайти – заходити, розпитати – розпитувати, вчитати – вчитувати* та ін.).

Більше того, на думку Ю.С. Маслова, історично передумовою можливого виникнення значення ДВ в префіксальних дієслів є «виникнення протиставлених їм утворень із тим самим префіксом і тим самим значенням граничності, але таких, що зображують цю дію як процес у перебігу і незавершений» [Маслов 1984: 17]. Незважаючи на те, що не завжди між спільнокореновими префіксальним дієсловом ДВ і префіксально-суфіксальним НДВ можна однозначно встановити відношення прямої словотвірної похідності (пор: *пописать (трохи) – пописувати (час від часу), витанцювати, виспівати (приз) – витанцюовувати, виспівувати (натхненно)* та ін.), загалом суфіксацію можна вважати регулярним засобом творення видових пар, саме тому вони передусім є тим матеріалом, на якому вивчають конкретні семантичні типи видового протиставлення.

Опозиція 'дія, спрямована на досягнення певного результату – результат цієї дії' – основна для суфіксальних видових пар, однак навіть у навчальних посібниках натрапляємо й на вказівку на інші типи семантичних відношень між НДВ та ДВ. Щоправда у такому визначенні не має межі між сутовидовою опозицією й опозицією, ускладненою додатковою семантичною відмінністю, тобто такою, що відповідає родам дієслівної дії (РДД). Саме сприйняття РДД у межах опозиції з так званими "базовими" (непохідними у межах дієслова) дієсловами, а також із дієсловами вторинного НДВ дає змогу розглянути в одній площині усі типи протиставлень і лише після цього намагатися їх диференціювати на корелятивні (суто видові) та дериваційні.

Саме такий підхід до типології бінарних дієслівних мотиваційних опозицій з урахуванням причиново-наслідкових відношень між їхніми компонентами дав змогу виділити чотири основні семантичні типи таких опозицій: 1) відношення початку дії до її наступного перебігу; 2) відношення процесу до його кінцевої фази зі значенням реального результату; 3) відношення процесу до його одноразової реалізації; 4) відношення процесу до його обмеженого прояву в часі [Соколов 1971: 20], що обґрунтовує фазовий характер межі у видовому протиставленні [Соколов 1985].

Фазова семантика покладена в основу класифікації семантичних типів видового протиставлення в російській мові у концепції М.Я. Гловінської [Гловинская 1982; 2001: 91-125], яка виділяє чотири їх стандартні типи (із підтипами), щоправда не використовуючи термін фазовість, окрім як на позначення фазових дієслів на зразок *начинать, продолжать, кончать*. Порівняльне дослідження аспектуальних систем східнослов'янських мов свідчить, що семантичний тип видового протиставлення у конкретній мові не залежить від способу його вираження й однаковий для семантично еквівалентних дієслів різних мов [Соколова 2004], тому результати семантичного дослідження, виконаного на матеріалі російської мови, загалом можна застосовувати й до української, безперечно не залишаючи поза увагою специфіку мовного матеріалу, яка може полягати в тому, що російській суфіксальній парі відповідає українська суфіксальна і навпаки. Отже, за М.Я. Гловінською маємо такі семантичні типи видових протиставлень: 1) 'починати(ся) – почати(ся)': рос. *возникать – возникнуть, исчезать – исчезнуть, засыхать – засохнуть, приближаться – приблизиться, окрасить – окрашивать* (у цілеспрямованому та нецілеспрямованому значеннях), *погружать – погрузить*; укр. *виникати – виникнути, зникати – зникнути, засихати – засохнути, наближатися – наблизитися, фарбувати – пофарбувати, занурювати – занурити* та ін.; 2) 'ставати – стати': рос. *улучшаться – улучшиться, расширяться – расширится, продвигаться – продвинуться, расти – вырасти* та ін.; відповідно укр. *кращати – покращати і покращуватися – покращатися, ширшити – поширитися і розширюватися – розширитися; просуватися – просунутися; рости – вирости і зростати – зрости*; 3) 'діяти з метою – мету реалізовано': рос. *добиваться – добиться, отдыхать – отдохнуть, дожидаться – дождаться, заставляют – заставит* та ін.; відповідно укр. *домогатися – домогтися, відпочивати – відпочити, чекати – дочекатися, змушувати – змусити* та ін.; 4) 'перебувати у стані – почати бути у стані і бути в ньому': рос. *любить – полюбит, возглавляют – возглавить, занимается – занятся, загораживать – загородить, понимают – понимают, пытаются – попытаются, сохранять – сохранить (молодость)* та ін.; відповідно укр.: *любити – полюбити, очолювати – очолити, займатися – занятися, перегороджувати – перегородити, розуміти – зрозуміти, пробувати – спробувати, зберігати – зберегти* та ін. [Гловинская 2001: 90-120]. Незважаючи на розмаїття конкретної семантики дієслівних пар перших трьох груп, їх об'єднує спільна семантична риса – усі дієслова НДВ у цих парах граничні, тобто їхня семантика передбачає певну внутрішню межу, із досягненням якої дія себе вичерпує, це стосується навіть дієслів із лексичною семантикою початку дії (*виникати – виникнути*), тому семантична

опозиція дієслів НДВ – ДВ може бути зведена до формули ‘процес – кінцева фаза процесу (результат)’. У дієсловах другої групи межа може бути відносною, оскільки після її досягнення дія (або процес) може відбуватися на новому якісному рівні (*рости – вирости до певного розміру й рости далі*), але загальна семантична формула залишається тією самою. У четвертій групі дієслова НДВ позначають стан, тобто не можуть мати семантичної ознаки граничності і, за твердженням М.Я. Гловінської, формують два підтипи опозицій: а) ‘перебувати в стані’, ‘мати властивість’, ‘діяти’ – ‘почати бути в стані і бути в ньому’, ‘почати мати властивість і мати її’, ‘почати діяти і діяти’ [Там само: 110]; б) ‘перебувати в стані’, ‘діяти’ – ‘почати бути в певному стані, бути в ньому і припинити’, ‘почати діяти, діяти і припинити діяти’ [Там само: 115] із проміжним між цими двома підтипами.

Спробуємо розглянути це детальніше на матеріалі української мови.

1) ‘починати(ся) – почати(ся)’: *Наближувалася зима з морозами — усе здавалося якось нудно, якось докучливо...* (Марко Вовчок); *Аж наблизивсь для всіх нас відродження час, і життя знов поплинуло спільно* (Леся Українка);

2) ‘ставати – стати’: *Маю надію, що відтепер буде стан хворої скоро поліпшуватися* (О. Кобилянська) – *Незважаючи на реформи Йосифа II і знесення панищини в 1782 р. суспільне становище сільського населення зовсім не поліпшилось* (І. Франко);

3) діяти з метою – мету реалізовано’: *Знаходив [Герман] час лазити особисто по ямах та досліджувати <...>, де би можна надіятися багатших покладів воску* (І. Франко) – *Експедиція остаточно дослідила протоку між Азією і Північною Америкою* (СУМ, т. II: 385); *Вона кинулась чай заварювати, стакани мити* (Панас Мирний) – *Ївга тим часом поставила на вогонь чайник і, коли він закипів, заварила липовий цвіт* (О. Донченко).

У цих реченнях усі дієслова НДВ вжиті в актуальному значенні і граничні, оскільки позначувана ними дія спрямована на досягнення внутрішньої межі, яку фіксує відповідне дієслово ДВ. Отже, відношення між НДВ і ДВ можна схарактеризувати як ‘дія / процес’ – ‘результат’.

4) Аналіз причиново-наслідкових відношень між подіями, позначеними ДВ та НДВ, свідчить, що ДВ нерідко вказує на зміну ситуації, яка стає початковою фазою стану, позначеного НДВ або на початок сприйняття цього стану спостерігачем. У цій групі видових пар дієслова НДВ неграничні і позначають стан суб’єкта або об’єкта, тоді як ДВ фіксує увагу на моменті, коли цей стан почав виявлятися: *Присутність славної Заньковецької та висока майстерність самого Садовського привабили мене* (Минуле укр. театру) – *Робота цих дівчат [ткаль] Тоню найбільше приваблює* (О. Гончар); *Крім вогневої Брянського, тут розмістився командний пункт батальйону* (О. Гончар) – *В цегляному двоповерховому будинку, де розміщалися всі служби, було темно* (Григорій Тютюнник); *Вони <...> так нічого одне одному не сказали, тільки відчули, що полюбилися навіки* (С. Скляренко) – *Матроси не бачили берегів, але відчували їх близькість* (В. Кучер). Пор.: *Соломії не так жалко було себе, як Остапа; вона уявляла (пор. уявила) собі, як він тепер лежить, хворий і самотній у пущі й вигляда її з очеретів* (М. Коцюбинський); *Вся ця деревина псується, гниє, захаращує (пор. захарастила) ліс* (М. Чабанівський). У межах цього типу фактично поєднані два різновиди семантичних відношень – ‘початок стану – власне стан’ та ‘стан – одноразовий вияв цього стану’, які подекуди можна диференціювали лише у контексті, а подекуди ця диференціація неактуальна. Причина такої двозначності зумовлена тим, що більшість дієслів “називають не конкретну дію суб’єкта, а інтерпретацію якоїсь дії або дій, їхню оцінку як типу поведінки” [Гловинская 2001: 108], тому форми обох можуть стосуватися як дії, що вже відбулася, так і ситуації, що триває у момент мовлення або спостереження. Отже, в таких випадках ми маємо справу із так званою нейтралізацією видової опозиції: *Старий визнає (пор.: визнає) її [невістку], проте сорочки сам собі пере* (О. Гончар); *очолити / очолювати; заповнити / заповнювати; приховати / приховувати* та ін.

Фактично, у суфіксальних видових парах (як і префіксальних) наявні три типи семантичних відношень: ‘дія / процес – результат цієї дії / процесу’, ‘початок стану – власне стан’ та ‘стан – одноразовий вияв цього стану’, між останніми двома не завжди можна провести чітку межу. Початок і кінець є фазами дії (процесу), тому останнім часом усе більше дослідників схиляються до думки, що видове протиставлення має фазовий характер, принаймні стосовно ДВ поняття «початок дії», «кінець дії» використовують регулярно. Як зауважує І.Б. Шатуновський: «Іноді (це залежить від типу дієслова) зручніше говорити в термінах початку, а іноді в термінах кінця, а іноді, і дуже часто, особливо у випадку складних подій, – у термінах цілісної дії – початок, середина і кінець разом» [Шатуновський 2009: 32]. У дієсловах ДВ, що входять до опозиції ‘стан – одноразовий вияв цього стану’ присутні одночасно початкова та кінцева фази, які максимально зближені у часі. Фазова межа присутня також у кожній опозиції мотиваційно пов’язаних дієслів ДВ і НДВ незалежно від “обтяження” цих опозицій відмінностями лексичного характеру [Соколов 1985]. Особливо яскраво це виявляється у ділянці РДД, протиставлених за видом. Зважаючи на велику кількість РДД, дослідники намагаються їх певним чином систематизувати і передусім практично всі серед РДД ДВ виділяють окрему групу фазових (фазисних), або часових РДД: часові, або фазові (І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська), часові (Н.С. Авілова, А.П. Грищенко), фазові (В.М. Русанівський), термінативно-часові (М.О. Шелякін), фазово-часові (Т.В. Попова), фазисні та

фазисно-результативні (Русская грамматика 1979)⁶. Саме тому О.М. Соколов називає поняття фазової межі супутньою ознакою будь-якої видової опозиції.

У науці існують різні думки щодо зв'язку фазовості з ДВ, зокрема помічено, що «... найбільша загальна відмінність між ДВ і НДВ полягає ось у чому: форми ДВ (у болгарській мові – прим. С.С.), як і в інших слов'янських мовах, не можна поєднати з показниками «фазовості процесу» (його початку, продовження або припинення); можна сказати *започвам (продължвам та ін.) да давам* 'починаю (продовжую та ін.) давати', але не можна сказати "започвам (продължвам) да дам"» [Маслов 1981: 189]. Проте, це твердження Ю.С. Маслова не означає, що значення фазовості несумісне зі значенням ДВ, навпаки, факт відсутності сполучуваності вказує на те, що фазовість вже закладена в семантиці основи ДВ, тому приєднання фазового дієслова надлишкове. І лише НДВ, який подає дію в її розгортанні, для передання фазового значення потребує «допомоги» у вигляді фазового дієслова. Пор.:

«Коли йдеться про несумісність ознаки цілісності з членуванням дії на фази, (саме тому говорять про неподільну цілісність дії), мають на увазі невичленованість серединної фази: лише виділення цієї фази спричиняє розгортання внутрішньої структури дії, його розчленування, нецілісність. Що ж стосується подання дії в її початковій фазі (*завучать, запеть* та ін.), то таке уявлення дії цілком сумісне з цілісністю: виражено цілісність не "позамовної дії" в усьому її обсязі, а мовної інтепретації дії – інтепретації починальної. Інакше кажучи, виражено цілісність початкової фази дії. При цьому фазу продовження припущено, імпліковано..., проте в самому дієслові експлицитно виділено починальний рід дії, і тільки його стосується ознака цілісності. Те саме можна сказати про дієслова тих родів дії, у яких виділено кінцеву фазу: *договорить, донеть; отзвучать, отишуметь* і т.п. Виражено цілісність дії, поданої в її кінцевій фазі» [Бондарко 2002: 368].

Як вже зазначено, за семантичних відношень між ДВ та НДВ однократна дія : багатократна дія фази початку і завершення «злиті» в одній точці, тому ці відношення також не суперечать фазовому розумінню сутності видового протиставлення. Саме такий підхід до знівизначення сутності видового протиставлення дає змогу розглядати в одній площині опозиції дієслів різних видів, «обтяжені» та «необтяжені» додатковою семантичною відмінністю, тобто суто видові та за РДД. Він також уможливує парадигматичний підхід, за якого комплексно вивчають усю аспектуальну парадигму базового дієслова, до якої входить, за аналогією до словотвірної парадигми, фрагмент словотвірного гнізда дієслова, утворений безпосередньо похідними від нього дієсловами ДВ і НДВ (конфіксальний спосіб мотивації), які в різних аспектах характеризують дію з погляду її співвідносності з початком, завершенням, тривалістю, кратністю, перервністю та ін., тобто мають різні аспектуальні характеристики [Соколова 2009]. Деякі дослідники пропонують навіть поняття фазової парадигми, пов'язуючи його з дієсловами обох видів [Титаренко 2012]. Не вдаючись зараз до порівняльного аналізу понять аспектуальної і фазової парадигм, зауважимо, що вони мають багато спільного і відкривають широкі можливості для лексикографічного опрацювання дієслівної лексики, порівняльного дослідження мов і викладання слов'янського виду в неслов'янській аудиторії.

Визнання фазового характеру видового протиставлення уможливує парадигматичний підхід, за якого комплексно вивчають усю аспектуальну парадигму базового дієслова, до якої входить, за аналогією до словотвірної парадигми, фрагмент словотвірного гнізда дієслова, утворений безпосередньо похідними від нього дієсловами ДВ і НДВ (конфіксальний спосіб мотивації), які в різних аспектах характеризують дію з погляду її співвідносності з початком, завершенням, тривалістю, кратністю, перервністю та ін., тобто мають різні аспектуальні характеристики, що відкриває широкі можливості для лексикографічного опрацювання дієслівної лексики, порівняльного дослідження мов і викладання слов'янського виду в неслов'янській аудиторії.

Література

- Безпояско 1993: Безпояско, О.К. Грамматика української мови. Морфологія [Текст] / О. К. Безпояско, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – К. : Либідь, 1993. – 336 с.
- Бондар 1996: Бондар, О.І. Темпоральні відношення в сучасній українській літературній мові : система засобів вираження [Текст] / О. І. Бондар. – Одеса : Астропринт, 1996. – 192 с.
- Бондарко 1967: Бондарко, А.В. Русский глагол [Текст] / А. В. Бондарко, Л. Л. Буланін / Под ред. проф. Ю. С. Маслова. – Л. : Просвещение, ЛО, 1967. – 192 с.
- Булаховский 1952: Булаховский, Л.А. Курс русского литературного языка [Текст] / Л. А. Булаховский. – 5-е изд., перераб. – К. : Рад. Школа, 1952. – Т. 1. – 446 с.
- Виноградов 1947: Виноградов, В.В. Русский язык (Грамматическое учение о слове) [Текст] / В. В. Виноградов. – М.-Л. : Гос. Учебно-пед. изд-во, 1947. – 784 с.
- Гловинская 1982: Гловинская, М.Я. Семантические типы видовых противопоставлений русского глагола [Текст] / М. Я. Гловинская. – М. : Наука, 1982. – 155 с.
- Гловинская 2001: Гловинская, М.Я. Многочисленность и синонимия в видо-временной системе русского глагола [Текст] / М. Я. Гловинская. – М. : «Русские словари», «Азбуковник», 2001. – 320 с.
- Горпинич 2004: Горпинич, В.О. Морфологія української мови : Підручник для студентів вищих навчальних закладів [Текст] / В. О. Горпинич. – К. : ВЦ «Академія», 2004. – 336 с.

⁶ Див. огляд підходів до класифікації РДД [Соколова 2007].

- Зализняк 2000: Зализняк, А.А. Введение в русскую аспектологию [Текст] / А. А. Зализняк, А. Д. Шмелев. – М. : Языки русской культуры, 2000. – 226 с.
- Исаченко 1960: Исаченко, А.В. Грамматический строй русского языка в сопоставлении со словацким. Морфология [Текст] / А. В. Исаченко. – Братислава : Изд-во Словацкой АН, 1960. – Ч. II. – 577 с.
- Калько 2008: Калько, М.І. Аспектуальність: категоризація, класифікація і репрезентація в сучасній українській мові [Текст] / М. І. Калько – Черкаси : Видавець Чабаненко Ю., 2008. – 384 с.
- Козачук 1995: Козачук, Г.О. Українська мова – для абітурієнтів [Текст] / Г. О. Козачук – (Навч. посібник) – 2-ге вид., стер. – К. : Вища шк., 1995. – 272 с.
- Маслов 1981: Маслов, Ю.С. Грамматика болгарского языка [Текст] / Ю. С. Маслов. – М. : Высш. школа, 1981. – 407 с.
- Маслов 1984: Маслов, Ю.С. Очерки по аспектологии [Текст] / Ю. С. Маслов. – Ленинград : Изд-во Ленинградск. ун-та, 1984. – 263 с.
- Плющ 2010: Плющ, М.Я. Грамматика української мови. Морфеміка. Словотвір. Морфологія [Текст] / М. Я. Плющ. – К. : Видавничий Дім «Слово», 2010. – 328 с.
- Русанівський 2004: Русанівський, В.М. Вид [Текст] / В. М. Русанівський // Українська мова : Енциклопедія. – Вид. 2-ге, випр. і доп. – К. : Українська енциклопедія, 2004. – С. 67-68.
- Русская грамматика 1979: Русская грамматика [Текст] / [Velma Barnetová, Helena Běličová-Křížková, Oldřich Leška и др.] – Praha : Academia, 1979. – Т. 1. – 664 с.
- Русская грамматика 1980: Русская грамматика [Текст] / Ред. Н. С. Авилова, А. В. Бондарко, Е. А. Брызгунова и др.] – М. : Наука, 1980. – Т. 1. – 783 с.
- Современный 1952: Современный русский язык. Морфология [Текст] / Под ред. акад. В. В. Виноградова. – (Курс лекций) – М. : Изд-во МГУ, 1952. – 519 с.
- Соколов 1985: Соколов, О.М. Фазовое варьирование в видовых оппозициях русских глаголов [Текст] / О. М. Соколов // Науч. докл. высш. школы : Филол. науки. – 1985. – № 4. – С. 46-52.
- Соколова 2003: Соколова, С.О. Видовые оппозиции в русском и украинском языках : сопоставительное изучение [Текст] / С. О. Соколова // Труды аспектологического семинара МГУ им. М.В. Ломоносова. – Вып. 4. – Москва, 2004. – С. 166-175.
- Соколова 2007: Соколова, С.О. Прикладні аспекти класифікації характеризованих родів (способів) дієслівної дії [Текст] / С. О. Соколова // Матеріали VI Міжнародного конгресу українців. Мовознавство : Зб. наук. статей. – Кн. 5. – К., 2007. – С. 213-223.
- Соколова 2009: Соколова, С.О. Словотвірна та аспектуальна парадигма дієслова : проблема співвідношення [Текст] / С. О. Соколова // Мови та культури у новій Європі : контакти і самобутність / Зб. Доповідей Міжнар. наук. читань, присв. 70-річчю від дня народження чл.-кор. НАНУ, проф., д. ф. н. Н.Ф. Клименко. – К., 2009. – С. 155-166.
- Сучасна 1994: Сучасна українська літературна мова [Текст] / За ред. М. Я. Плющ. – К. : Вища школа, 1994. – 414 с.
- Сучасна 1969: Сучасна українська літературна мова : Морфологія [Текст] / За заг. ред. акад. АН УРСР І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1969. – 583 с.
- Сучасна 1997: Сучасна українська літературна мова [Текст] / А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ та ін. ; за ред. А. П. Грищенка. 2-ге вид., перероб. і доп. – К. : Вища школа, 1997. – 493 с.
- Сучасна 1996: Сучасна українська мова. Довідник [Текст] / За ред. О. Д. Пономаріва. – 2-ге вид., випр. і доп. – К. : Либідь, 1996. – 320 с.
- Титаренко 2012: Титаренко, Е.Я. Категория фазовости и вид русского глагола [Текст] / Е. Я. Титаренко. – (Монография). – Симферополь : Изд-во «ДОЛЯ», 2011. – 368 с.
- Українська мова 2003: Українська мова : Підручник для учнів старших класів середніх навчальних закладів нефілологічного профілю та абітурієнтів [Текст] / А. Г. Галетова та ін. – К. : Ленвіт, 2003. – 272 с.
- Шатуновский 2009: Шатуновский, И.Б. Проблемы русского вида [Текст] / И. Б. Шатуновский. – М. : Языки славянских культур, 2009. – 252 с.
- Ющук 2004: Ющук, І.П. Українська мова [Текст] / І. П. Ющук. – К. : Либідь, 2004. – 640 с.
- СУМ: Словник української мови в 11-ти томах [Текст] / – К. : Наук. думка, 1970 – 1980 с.

В статті проаналізовані різні підходи до визначення сутності видового протиставлення і пошуку інваріанта значення завершеного і незавершеного виду в російській і українській граматичній традиції. Зроблено висновок про те, що ці підходи не суперечать один одному, характеризують явище з різних сторін. Доведено фазовий характер пределя, яким обмежено діяння, позначене дієсловами завершенного виду, позначаючими на початок, кінець (завершення) або початок і кінець діяння одночасно і утворюючими з дієсловами незавершенного виду опозиції: початково-процесну, процесно-результативну або багаторазово-одноразову.

Ключові слова: категорія виду дієслова, інваріант, видове протиставлення, внутрішній предель, фазовість, результативність, початковість.

The article analyzes different attitudes towards the definition of aspectual opposition nature and the search of the invariant of perfect and imperfect aspect form in Russian and Ukrainian traditions. It was concluded that these

attitudes do not contradict each other characterizing phenomena from various views. The phase character of limit was proved by which the action is limited, indicated by verbs of perfect aspect form, those that indicate the beginning, the end (completion) or the beginning and the end of the action simultaneously and forming with verbs of perfect and imperfect form oppositions: inceptive-processing, process-limitative or multiple-single.

Keywords: category of verbal aspect, invariant, aspectual opposition, internal limit, the phasality, limitativity, inceptivity.

Надійшла до редакції 29 вересня 2012 року.

Вячеслав Теркулов

УДК 81'366

К ОПРЕДЕЛЕНИЮ ГЛАГОЛА: ЛИНГВАЛЬНО-КОГНИТОЛОГИЧЕСКИЙ ПОДХОД

Запропоновану статтю присвячено інтеграційному семасіологічному визначенню загальної семантики дієслова з погляду лінгвальної когнітології. Автор вважає, що в основі об'єднання різних словоформ у дієслівну номінатему лежить граматична когнітивна метафора, що трактує у лінгвальному світі дію та стан, пов'язані з однаковою мовною формою, як процес. В основі цієї метафори лежить гештальтність дієслова, те, що в реченні він позначає певну інтерпретовану мовою ситуацію.

Ключові слова: гештальт, дієслово, когнітивна метафора, лінгвальний концепт, скрипт, фрейм.

Разработка лингвально-когнитологического подхода к различным уровням языковой системы, начатого мною в монографии «Номинатема: опыт определения и описания» [Теркулов 2010], закономерно привела меня к необходимости рассмотрения некоторых грамматических сущностей как объективаторов лингвального мира в речевых структурах. Все мои исследования до этого момента двигались в русле интерпретации с этой точки зрения именных единиц. Однако такой подход будет неполным, если оставить «за скобкой» глагольные номинатемы. Глагол, как известно, считается антитезой имени в системе языка. Очень интересно определил идеологию этого противопоставления в XVII веке Г.П. Павский, считавший глагол «словом по преимуществу». Он утверждал, что противопоставление имени и глагола основано на противопоставлении «изображения мыслей» (глагол) «изображению понятий» (имя) (цит. по: [Виноградов 2001: 349]). В принципе, такая трактовка не просто возможна – она очень четко формулирует статус глагольной номинатемы в языке: в системе семасиологически определяемых частей речи глагол как обозначение гештальта, как предикативный центр формирующейся мысли противопоставлен имени существительному, указывающему на объектные (комплементарные), а иногда – и обстоятельственные (прозекутивные) актанты этого гештальта. Однако, несмотря на очевидность этого противопоставления, вопрос о принципах выделения глагола достаточно сложен. Пока еще нет убедительного мнения о том, что же лежит в основе объединения разных по своей природе форм в глагольную номинатему. Именно это и формирует **актуальность исследования**.

Его **целью** является определение с позиций лингвальной когнитологии, науки, интерпретирующей языковые структуры как формы и продукты существования лингвальной реальности социума, общекатегориальной семасиологической семантики глагола.

Задачами работы являются: 1) установление места лингвального концепта в структуре языкового знака; 2) определение лингвального статуса общекатегориальной глагольной семантики; 3) описание форм воплощения гештальтной семантики глагола в речи в его актантной рамке.

Напомню, что традиционно под именем «глагол» ученые объединяют как минимум четыре морфологических объекта: личные формы, инфинитив, причастие, деепричастие (см., например: [Кузнецов 2001]). Отмечу, что даже при традиционных трактовках, исключающих из числа глагольных форм такие, например, единицы, как отглагольные имена действия типа *бег, лет* и под., такого реестра маловато. К какому, например, типу следует отнести формы прошедшего времени? Формы условного наклонения? К личным формам? Но они же не изменяются по лицам. Но даже такая квантитативно ограниченная классификация не может быть подкреплена представлением о частеречном тождестве рассматриваемых единиц. Если, например, говорить о морфологической составляющей этого прогнозируемого тождества, то следует указать на то, что разные формы глагола имеют разный набор грамматических показателей и грамматических значений, что не позволяет дать им единую грамматическую трактовку. Например, изменение по лицам присуще только формам настоящего-будущего времени и повелительного наклонения, но отсутствует в прошедшем времени, сослагательном наклонении, инфинитиве и т.д. Не абсолютен и синтаксический принцип объединения глагольных словоформ – они часто выполняют разные функции в предложении. Например, личные формы, формы прошедшего времени и т.д. настроены на выполнение предикативной функции, инфинитив – функции как предикатива, так и разнообразных актантов глагольной рамки (*я иду читать, он любит петь*). И поэтому очень часто высказывается мнение о том, что «система основных форм глагола не составляет грамматического класса, поскольку в морфологическом и синтаксическом плане являет собой очень пеструю картину» [Кузнецов 2001: 109]. Остается только семантический признак. Однако и здесь есть сложности.

Есть два подхода к интерпретации общей семантики глагола: